

Adam Lityński

Akademia Humanitas, Sosnowiec

adamlityn@interia.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0899-9130>

Sowieckie prawo karne w latach 1917–1922

<http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2024.024>

1. Idea przemocy

Początki systemów totalitarnych wywodzą się z pierwszej wojny światowej (o Italii nie zapominając), ale idea przemocy ujawniająca się w tym konflikcie miała swoje mocne początki w drugiej połowie XIX w., kiedy to umacniała się idea sprawiedliwego porządku na świecie, co przybrało postać ideologii socjalistycznej oraz komunistycznej (*Manifest komunistyczny*, 1848). W tym samym czasie odrodzenie narodowe, świadomość narodowa, nacjonalizm, rasizm, prądy religijne i socjalne przeplatały się ze sobą, wiążąc się i wspomagając albo też przeciwnie – były antagonistyczne. Wszystkie te zjawiska najwcześniej i najmocniej wybijały się w Imperium Rosyjskim, a ich głębią był stary rosyjski klimat polityczny, poczynając od Iwana Groźnego, a zwłaszcza twórcy imperium Piotra Wielkiego. Rację ma Alain Besançon, gdy stwierdza, że „Rosja nie zaznała szczęścia w swej historii. Europejczycy zwracali uwagę na barbarzyństwo jej ludności i despotyczne obyczaje władzy”¹. Samo-

¹ A. Besançon, *Święta Ruś*, przeł. Ł. Maślanka, Warszawa 2012, s. 92.

dzierżawie carskie wszak od ponad dwustu lat było gruntem, na którym tak łatwo przez dziesięciolecia mógł się rozwijać ludobójczy totalitaryzm bolszewicki.

Rosyjskie tradycje totalne sięgają czasów cara Iwana IV (XV w.). Piotr I, zdobywając część wschodniego wybrzeża Bałtyku, stworzył Petersburg, który został zbudowany „na kościach jego budowniczych”. Nie może się to nie kojarzyć z budową przez niewolników-łagierników Kanału Białomorskiego za czasów Stalina, który podziwiał Piotra I. Mikołaj Bierdiajew pisał, że „prawosławne Państwo Moskiewskie było państwem totalitarnym”, a „metody Piotra były w pełni bolszewickie”². W Rosji kontynuowano „totalitarne” tendencje carstwa moskiewskiego³. Łatwo więc było wszczepić marksistowską wizję totalnej przebudowy świata właśnie w Rosji. Można powtórzyć za Mikołajem Bierdiajewem, że „pierwszymi zwolennikami Marksa na świecie byli Rosjanie”⁴. Nie od rzeczy będzie przypomnieć, że w kulturze rewolucyjnej Imperium Rosyjskiego w XIX w. zrodził się ruch zwany narodnictwem; miał on różne nurty i doszło w nim do rozłamu, ale radykalny odłam, którego liderem był Piotr Nikiticz Tkaczow (1844–1886), szedł z hasłami, że rewolucji w Rosji powinni dokonać świadomi celu i profesjonalni rewolucjoniści. „Zaczęły się tedy kumulować dwie tradycje, carskiego despotyzmu i idei rządu zawodowych rewolucjonistów”⁵. Lenin wkroczy na drogę wskazaną kilkadziesiąt lat wcześniej przez Piotra Tkaczowa.

Madeleine Albright napisała o Rosji Putina, że „setki lat autorytarnych rządów pozostawiły po sobie trwałe ślady”⁶.

² M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2005, s. 8, 10.

³ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 28.

⁴ M. Bierdiajew, op.cit., s. 25, także s. 48–49.

⁵ J. Baszkiewicz, *Władza*, Wrocław 1999, s. 156.

⁶ M. Albright (współpraca B. Woodward), *Faszyzm: ostrzeżenie*, przeł. K. Mironowicz, Warszawa 2018, s. 194.

2. Leninizm a prawo karne

Wzmiankowany Piotr Tkaczow pierwszy wskazał kierunek, ale to dziełem Lenina było stworzenie partii składającej się z zawodowych rewolucjonistów. Już w 1902 r., w programie naszkicowanym w broszurze *Co robić*, Lenin akcentował bardzo mocno, że „organizacja rewolucjonistów powinna obejmować głównie i przede wszystkim ludzi, których zawód polega na działalności rewolucyjnej”⁷. Partia miała być stworzona na wzór struktury wojskowej, a więc scentralizowana i zdyscyplinowana z silnym przywódcą⁸. Taki będzie cały sowiecki ustrój totalitarny. Można więc powiedzieć, że leninizm stworzył totalitarne struktury, zanim jeszcze bolszewicy zdobyli w Rosji władzę⁹. Filozof i historyk, późniejszy doradca Jelcyna, generał pułkownik Dmitrij Wołkogonow, jakże trafnie ujął, że kiedy leninowska partia obejmie władzę, „trudno będzie odróżnić, gdzie kończy się partia, a zaczynają organa bezpieczeństwa”¹⁰. Symbioza partii z organami bezpieczeństwa (WCzeKa/GPU/OGPU/potem NKWD) zaczęła się już w październiku 1917 r.¹¹ Jak podaje Borys Lewickij, mówiło się, że hasło „cała władza w ręce rad” zmieniło się w hasło „cała władza w ręce Czeki”¹².

„Ponad państwem i poza fasadami pozornej władzy, w labiryncie zwielokrotnionych urzędów, pośród chaosu nieudolności tkwi jądro władzy w kraju: superskuteczne i superkompetentne służby tajnej policji [...]”¹³; „[...] „tajna policja jest prawdziwym aparatem wykonawczym rządu”¹⁴.

⁷ W. Lenin, *Co robić? Palące zagadnienia naszego ruchu*, w: W. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 1, [bez tłumacza], Warszawa 1949, s. 269.

⁸ Zob. m.in. *История отечественного государства и права*, ч. 2, (ред.) О.И. Чистяков, Москва 2006, s. 9.

⁹ A. Lityński, *Leninizm – tworzywo komunistycznego totalitaryzmu*, „Miscellanea Historico-Iuridica” [przyjęte do druku w 2024 r.; redaktor zdecydował, że tekst będzie tłumaczony na język angielski, a więc ukaże się pod innym – angielskim – tytułem].

¹⁰ D. Wołkogonow, *Lenin*, przeł. M. Antosiewicz, Warszawa 1997, s. 88.

¹¹ Ibidem.

¹² B. Lewickij, *Terror i rewolucja*, przeł. A. Palicki, Wrocław 1990, s. 32.

¹³ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 2, przeł. D. Grinberg i M. Szawiel, Warszawa 2008, s. 176.

¹⁴ Ibidem, s. 189.

Warto pamiętać, że w kwietniu 1917 r., na kilka miesięcy przed bolszewickim październikowym zamachem stanu, Lenin napisał tzw. tezy kwietniowe, w których stwierdzał, że po rewolucji proletariackiej nie będzie wojska ani policji (uzbrojony będzie cały lud)¹⁵. Zapóźnione pod względem społecznym i ustrojowym Imperium Rosyjskie wkraczało w XX w., nazwany przez Roberta Conquesta „spustoszonego stuleciem”¹⁶, a przez Gustawa Herlinga-Grudzińskiego „wiekiem przeklętym”¹⁷.

„Władza nieograniczona, nieskrępowana prawami, opierająca się na sile w najbezpośredniejszym znaczeniu tego wyrazu – to jest właśnie dyktatura” – stwierdził wódz rewolucji¹⁸. Dyktatura proletariatu co do zasady miała być nieskrępowana nawet przez swoje własne prawa. Oryginalną myślą Lenina było to, że posiadacze władzy politycznej mogą się całkowicie obejść bez prawa, że nie jest niezbędne nadawanie ich nakazom formy prawnej¹⁹. Wraz ze zwycięstwem komunizmu zniknie w ogóle prawo.

3. Początki

W latach 1917–1918 wydano bardzo wiele aktów politycznych i prawnych, sporo redagowanych przez Lenina, np. dekret „O aresztowaniu przywódców wojny domowej przeciw rewolucji”²⁰. To jeden z pierwszych, wydanych w Piotrogradzie, aktów prawnych nowej

¹⁵ W. Lenin, *O zadaniach proletariatu w obecnej rewolucji* [Tezy kwietniowe; 7 kwietnia 1917], w: W. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1978, s. 209; zob. też idem, *Rewolucja u bram. Pisma wybrane z roku 1917*, wybrał, wprowadzeniem oraz posłowiem opatrzył S. Žižek, przedmowa S. Sierakowski, przeł. J. Kutyla, Kraków 2006, s. 126.

¹⁶ R. Conquest, *Uwagi o spustoszonego stuleciu*, przeł. T. Biedroń, Poznań 2002.

¹⁷ W. Bolecki, „*Mój Bildungsroman*” (Rozmowa o „*Innym świecie*”), w: G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000, s. 5.

¹⁸ Cyt. za: L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988, s. 765.

¹⁹ A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995, s. 104; idem, *Zarys myśli rosyjskiej*, s. 673; idem, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 329.

²⁰ W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35, Warszawa 1988, s. 121 i 448.

władzy, który zawierał normy prawnokarne. Później pojawił się jeszcze dekret „O walce z kontrrewolucyjnym powstaniem Kaljedina, Korniołowa, Dutowa” i in. – są to nazwiska najwybitniejszych atamanów kozackich. Władza sowiecka wydała akt prawny²¹, a wkrótce następny²², mocą których Kozacy utracili status, jakim cieszyli się w dawnym Imperium Rosyjskim. Rozpoczęło się tzw. rozkozaczanie, mające charakter ludobójstwa²³, przy czym los zwłaszcza Kozaków dońskich był dramatyczny²⁴. Dokumenty te miały jednak charakter propagandowy, co zauważał już Lew Trocki²⁵; w szczególności nie zawierały żadnej próby typizowania czynów zabronionych, a w zakresie środków karnych z reguły ograniczały

²¹ *Об отмене обязательной воинской повинности и об установлении полной свободы передвижения казаков*, w: Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1918 гг. Статья № 68.

²² Декрет Совета Народных Комиссаров, № 503, *Об организации управления казачьими областями*, w: Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. № 39. от 8 июня (26 мая) 1918 г.

²³ Tajna uchwała Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego partii komunistycznej z 24 stycznia 1919 r. tak oto nakreślała plan rozkozaczania: „Mając na względzie doświadczenia z wojny domowej z Kozakami, za jedyny politycznie poprawny środek uznać trzeba bezwzględną walkę i masowy terror wobec bogatych Kozaków, których trzeba będzie wyniszczyć i zlikwidować co do jednego”. Cyt. za: N. Werth, *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999, s. 109.

²⁴ Bolszewicki pełnomocnik „zorganizował trojki, specjalne trybunały do rozkozaczania. Tylko w październiku 1920 roku skazały one na śmierć sześć tysięcy ludzi, rozstrzelanych w trybie natychmiastowym. Rodziny [...] zamknięto jako zakładników w obozach koncentracyjnych. Były to prawdziwe obozy śmierci, jak to przyznawał w jednym z raportów szef ukraińskiej CzeKa, Mārtins Lācis: »Zakładnicy zebrani w obozie koło Majkopu – kobiety, dzieci i starcy – żyją w straszliwych warunkach, w błocie i październikowym chłódzie. [...] Umierają jak muchy. [...] Kobiety są gotowe na wszystko, by uniknąć śmierci. Korzystają z tego pilnujący obozu żołnierze, którzy handlują tymi kobietami” (N. Werth, op.cit., s. 109). Szacuje się, że straty ludzkie Kozaków dońskich głównie w wyniku represji sięgają blisko 80% populacji (P. Wiczorkiewicz, *Sowiety. Historia ZSRR*, Łomianki 2017, s. 31); M. Heller szacuje je na 70% (M. Heller, w: M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 1, przeł. A. Mietkowski, Wrocław 1989, s. 70).

²⁵ L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, przeł. J. Barski i S. Łukomski, Warszawa 1930, s. 380–381.

się do sformułowania „podlega surowemu ukaraniu”²⁶. Były to akty prawa terroru, na czele z dekretem „Ojczyzna socjalistyczna w niebezpieczeństwie”²⁷, którym Czeka otrzymała nieograniczone prawo zabijania ludzi, według swojego uznania, bez procedury. W okresie od zamachu listopadowego 1917 do 1 czerwca 1922 r. samych norm prawnokarnych ustanowiono ponad czterysta²⁸. Szczególną wagą wyróżniał się dekret z dnia 5 września 1918 r. „O czerwonym terrorze”²⁹. Rewolucyjne prawo karne tworzone wówczas anarchicznie³⁰. Terror był na porządku dziennym, wszak to kluczowy element systemu totalitarnego³¹. Wielki Terror, z drugiej połowy lat trzydziestych, osiągnął skalę i charakter ludobójstwa.

Wbrew głoszonemu hasłu o rewolucyjnej świadomości prawnej i rewolucyjnym sumieniu jako źródłach prawa, a nawet uczynionej z tego zasadzie prawnej, kształtowania rewolucyjnego prawa karnego nie oddano niekontrolowanemu rewolucyjnemu sumieniu ludowych sędziów. Jak wspomniano, tworzone liczne akty prawne zawierające normy karne.

Przewodnią myślą w sferze prawa w początkowym okresie po przewrocie 1917 r. było niestabilizowanie nowego prawa, które – jak uważano – powinno rozwijać się dynamicznie w oparciu o dekrety rewolucyjnego rządu oraz rewolucyjną świadomość ludowych sędziów.

²⁶ M. Filar, *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992, s. 12; zob. też A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2018, s. 345.

²⁷ Tekst zob. W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35, s. 345–346, 470; zob. też *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 1948, s. 245.

²⁸ K. Laskowska, *Przestępczość w Rosji z perspektywy kryminologii i prawa karnego*, Białystok 2016, s. 43.

²⁹ *О красном терроре*, w: *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов*, ред. С.А. Голунский, Москва 1955, s. 58; И.А. Исаев, *История государства и права России*, Москва 2016, s. 595; K. Laskowska, *op.cit.*, s. 41.

³⁰ В.Т. Смирнов, М.Д. Шаргородский, w: *Сорок лет советского права 1917–1957*, t. 1, *Период строительства социализма*, (ред.) М.Д. Шаргородский, s. 478.

³¹ C.J. Friedrich, Z.K. Brzeziński, *Dyktatura totalitarna i autokracja*, wyd. 2 popr. przez C.J. Friedricha, przeł. H. Jankowska, Warszawa 2021, s. 221, *passim*.

4. Przewodnie zasady prawa karnego RSFRR

Rafał Lemkin zwrócił uwagę³², że w ogóle pierwszą próbą stworzenia pisanego prawa karnego było wprowadzenie w życie *Przewodnich zasad prawa karnego RSFRR*³³ 12 grudnia 1919 r.; dokument został przygotowany przez Ludowy Komisariat Sprawiedliwości RSFRR³⁴. Był to pierwszy akt prawa karnego, który wprowadzenie stanowił kodyfikacji, ale miał na celu uporządkowanie podstawowych zagadnień z zakresu prawa karnego³⁵. W swej formie *Przewodnie zasady* były bliższe konspektowi podręcznika aniżeli aktowi prawnemu, z mocnymi akcentami politycznymi³⁶.

Oprócz obszernego wstępu *Przewodnie zasady* składały się z 27 artykułów bardzo różnej wielkości, które próbowały systematyzować zasady sowieckiego prawa karnego i stanowiły jak gdyby część ogólną kodeksu karnego, m.in. przestępstwo określono jako naruszenie stosunków społecznych chronionych prawem karnym (art. 55)³⁷; kar było szesnaście (w tym kara śmierci); kara miała być środkiem ochrony społecznej i powinna być celowa³⁸. W pewnym sensie próbowano tu stworzyć filozofię kary. Jeśli zaś chodzi o odpowiednik części szczegółowej, to *Przewodnie zasady* jej

³² R. Lemkin, *Ustawodawstwo karne Rosji Sowieckiej. Kodeks karny. Procedura karna*, w: [odbitka z:] *Encyklopedia podręczna prawa karnego*, t. 25, Warszawa 1938, s. 1.

³³ *Руководящие начала по уголовному праву РСФРР*, s. 1–5, w: Народный Комиссариат Юстиции РСФСР. Постанвление от 12 декабря 1919 года: *Руководящие начала по уголовному праву РСФРР*. СУ РСФСР 1919, № 66, ст. 590, <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=E-SU&n=4859#v2fzpFUOekO2mV7F5> (dostęp: 16.06.2024 r.).

³⁴ Народный Комиссариат Юстиции РСФСР. Постанвление от 12 декабря 1919 года: *Руководящие начала по уголовному праву РСФРР*. СУ РСФСР 1919, № 66, ст. 590; zob. też B.T. Смирнов, М.Д. Шаргородский, w: *Сорок лет советского права 1917–1957*, t. 1, *Период строительства социализма*, (ред.) О.С. Иоффе, s. 492; K. Laskowska, op.cit., s. 41–42.

³⁵ K. Laskowska, op.cit., s. 42.

³⁶ *Руководящие начала по уголовному праву РСФРР*, s. 1.

³⁷ Art. 55: Преступление есть нарушение порядка общественных отношений, охраняемого уголовным правом.

³⁸ *Руководящие начала по уголовному праву РСФРР*; W. Mienszagin, Z. Wyszynska, *Radzieckie prawo karne*, przeł. zespół oficerów WP, Warszawa 1953, s. 18; zob. też R. Lemkin, op.cit., s. 1.

nie zawierały. Katarzyna Laskowska podsumowuje, że stan prawa karnego tego okresu dziejów sowieckiej Rosji był „raczkujący i niepełny, pełniący wybiórczo swoje funkcje”³⁹.

Pod koniec 1919 r. wydawało się, że – jak stwierdzał Feliks Dzierżyński – „rozgromienie Judenicza, Kołczaka i Denikina [...] stwarza nową sytuację w walce z kontrrewolucją [...] umożliwia odłożenie na bok oręża terroru”⁴⁰. Na wniosek Lenina Rada Komisarzy Ludowych [RKL] 17 stycznia 1920 r. podjęła decyzję o zniesieniu kary śmierci⁴¹, ale po 3 tygodniach Lenin nakazał jednak stosowanie rozstrzeliwań⁴².

Tu trzeba cofnąć się w czasie i wyjaśnić, że karę śmierci po obaleniu caratu zniósł Rząd Tymczasowy 12 marca 1917 r., ale przywrócił ją w lipcu tego roku wobec dezertków na froncie. Następnie bolszewicy na II Zjeździe Rad 28 października 1917 r. znowu ją zniesli, na co podobno – według relacji Trockiego – oburzał się Lenin. Trocki podaje też, że mimo formalnego zniesienia kary śmierci, na skutek nacisków Lenina, bolszewicy postanowili tę karę stosować. Formalnie karę śmierci przywrócono dekretem RKL z dnia 21 lutego 1918 r. Dekret ten upoważniał Czerezwyczajkę do natychmiastowego rozstrzeliwania – bez sądu, bez jakiegokolwiek procedury – „aktywnych kontrrewolucjonistów”. Terror odgrywał czynną rolę w tworzeniu komunizmu⁴³.

³⁹ K. Laskowska, op.cit., s. 43.

⁴⁰ F. Dzierżyński, w „Prawdzie” 15 stycznia 1920 r., w: idem, *Pisma wybrane*, Warszawa 1951, s. 237–239.

⁴¹ Постановление ВЦИК и Совета Народных Комиссаров «Об отмене применения высшей меры наказания (расстрелы)». 17 января 1920 г. // «Собрание узаконений 1920 г.» № 4–5, ст. 22, <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/157740-postanovlenie-vtsik-i-soveta-narodnyh-komissarov-locale-nil-ob-otmene-primeneniya-vysshey-mery-nakazaniya-rasstrely-locale-nil-17-yanvarya-1920-g> (dostęp: 16.06.2024 r.).

⁴² Bliżej zob. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, wyd. 3, Warszawa 2017, s. 152–153, 197.

⁴³ R. Lemkin, op.cit., s. 3.

5. Projekt kodeksu i polecenia Lenina

Projekt kodeksu karnego został przygotowany w Ludowym Komisariacie Sprawiedliwości (jednym z siedmiu wówczas⁴⁴). W prace angażował się też Lenin, który sformułował swoje dyrektywy w kierunku zaostrzenia represji sądowej. Wódz rewolucji i państwa radzieckiego 7 maja 1922 r., a więc tuż przed uchwaleniem kodeksu, pisał do ludowego komisarza sprawiedliwości Dymitra Kurskiego: „Towarzyszu Kurski! [...] otwarcie postawić zgodną z zasadami i pod względem politycznym słuszną (a nie tylko ściśle prawną) tezę uzasadniającą *istotę i słuszość* terroru, jego konieczność, jego granice. Sąd nie powinien uchylać się od stosowania terroru; takie zapewnienie byłoby oszukiwaniem siebie lub oszukiwaniem innych – powinien natomiast uzasadnić i zalegalizować go pryncypialnie, jasno, bez fałszu i bez upiększania. Formułować [granice czynów karalnych – A.L.] trzeba możliwie szeroko, gdyż jedynie rewolucyjna świadomość prawna i rewolucyjne sumienie określą warunki stosowania terroru w praktyce na większą lub mniejszą skalę. Z komunistycznym pozdrowieniem, Lenin”. W dalszej części cytowanego pisma Lenin konkretnie formułował projekty przepisu karnego o propagandzie lub agitacji kontrrewolucyjnej, co znajdzie swój wyraz w przepisie art. 69, a zwłaszcza art. 70 k.k. RSFRR z 1922 r. Tydzień później, w piśmie z 15 maja 1922 r., Lenin wskazywał dodatkowo 6 artykułów projektu kodeksu, w których żądał jako sankcji kary śmierci i pisał: „Towarzyszu Kurski! Moim zdaniem należy rozszerzyć stosowanie kary śmierci przez rozstrzelanie [...] odnośnie do wszystkich rodzajów działalności mienszewików, eserowców itp.; znaleźć sformułowanie, które wiązałoby te poczynania z międzynarodową burżuazją i jej walką z nami”⁴⁵. Żądania zaostrzenia sankcji wysunięte przez Lenina zostały w kodeksie uwzględnione.

⁴⁴ *История отечественного государства и права, част 2, четвертое издание, переработанное и дополненное, авторский коллектив под редакцией О.И. Чистякова, Москва 2006, s. 205.*

⁴⁵ W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 45, Warszawa 1989, s. 187.

6. Kodeks karny RSFRR z 1922 r.

Kodeks karny RSFRR wszedł w życie na mocy decyzji Wszechzwiązkowego Centralnego Komitetu Wykonawczego (WCKW) z dniem 1 czerwca 1922 r.⁴⁶ Kodeks dzielił się na część ogólną i część szczegółową. W części ogólnej regulował obowiązywanie ustawy karnej względem miejsca, wprowadzając zasadę terytorialności oraz zasadę narodowości podmiotowej bez ograniczeń (art. 1 i 2), a zasadę narodowości przedmiotowej wąsko⁴⁷ (gdy cudzoziemiec za granicą popełnił czyn przeciwko „podstawom ustroju” RSFRR – art. 3). Kodeks ustanawiał zasadę *lex retro agit* (art. 23: „Kodeks karny stosuje się do wszystkich czynów, które przed wprowadzeniem tegoż w życie nie były jeszcze przez sąd rozpatrywane”). Jak trafnie zauważył Juliusz Makarewicz⁴⁸, cytowany art. 23 nie stanowił bynajmniej, że stosuje się do dawnych przestępstw jeszcze przez sądy nierozpoznanych, lecz do wszystkich „czynów”, a więc także do czynów/czynności, które dawniej (za czasów carskich lub Rządu Tymczasowego) w ogóle nie były przestępstwami⁴⁹. Piszący te słowa zwraca uwagę, że tę sowiecką zasadę prawną (w istocie zasadę polityczną!) zastosowano później w Polsce tzw. Ludowej w dekreście z dnia 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego (Dz.U. Nr 5, poz. 46).

⁴⁶ Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. ВСЕРОССИЙСКИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ: ПОСТАНОВЛЕНИЕ от 1 июня 1922 года О ВВЕДЕНИИ В ДЕЙСТВИЕ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РСФСР., https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22 (dostęp: 5.06.2024 r.); tekst rosyjski także w: *Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты)*, (ред.) Д.С. КАРЕВ, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 41. Będę także korzystał z tłum. polskiego z drobnymi korektami własnymi: *Kodeks karny republik sowieckich*, przeł. R. Lemkin i in., Warszawa 1926.

⁴⁷ Zob. J. Makarewicz, *Wstęp*, w: *Kodeks karny republik sowieckich*, s. 9.

⁴⁸ Ibidem, s. 10.

⁴⁹ Ewentualne wątpliwości interpretacyjne usuwa art. 67 k.k. RSFRR, stanowiąc: „czynne działanie lub czynna walka, podjęte przeciwko klasie robotniczej i ruchowi rewolucyjnemu w czasie ustroju carskiego [Активные действия и активная борьба против рабочего класса и революционного движения, проявленные на ответственных должностях при царском строе]” podlega w zasadzie karze śmierci i konfiskacie majątku (zob. art. 58).

Zwracałem już uwagę⁵⁰, że szeroko zakreślona w art. 6 materialna definicja przestępstwa nie została uzupełniona definicją formalną, a wręcz przeciwnie: „W razie braku w kodeksie karnym bezpośrednich wskazówek co do poszczególnych rodzajów przestępstw wymierza się kary, względnie środki ochrony społecznej zgodnie z tymi artykułami kodeksu karnego, które przewidują przestępstwa najbardziej podobne co do doniosłości i rodzaju, z zachowaniem przepisów części ogólnej niniejszego kodeksu” (art. 10). Tą drogą wprowadzona została *analogia legis*. Żeby nie było wątpliwości, art. 9 stanowił, że sądy wymierzają kary „według ich socjalistycznego poczucia prawnego” [*Назначение наказания производится судебными органами по их социалистическому правосознанию*].

Nie ma tu miejsca, by omówić wszystkie przepisy kodeksu⁵¹, więc z konieczności zwracam uwagę tylko na kilka tytułów i ich kolejność w części szczegółowej. Na pierwszym miejscu postawiono przestępstwa przeciwko państwu, a wśród nich przestępstwa „kontrrewolucyjne”; dalej „przeciwko władzy”, urzędnicze, „naruszenie przepisów o rozdziale Kościoła od państwa” i inne. Struktura części szczegółowej kodeksu wskazuje na ochronny dla ustroju charakter ustawy karnej.

7. Kodeks karny a przymus pracy

Warto jednak zwrócić uwagę, że w rozdziale (IV) o przestępstwach gospodarczych na pierwszym miejscu wymieniona jest „dezercja od pracy” [*Трудовое дезертирство*], co m.in. mogło polegać na niezgłoszeniu się do pracy, gdy zarządzona została mobilizacja pracy, albo porzuceniu pracy wykonywanej w trybie mobilizacji pracy (art. 126).

Według Marksa i Lenina wraz z likwidacją własności prywatnej likwidacji miał ulec także kapitalistyczny wolny najem pracy, a wprowadzony musiał być „jednaki przymus pracy dla wszystkich, utworzenie armii przemysłowych, zwłaszcza dla rolnictwa” –

⁵⁰ Zob. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991*, s. 157.

⁵¹ Pełniejszą charakterystykę daje K. Laskowska, op.cit., s. 44–53.

stwierdzali twórcy programu komunistycznego⁵². „Kto nie pracuje, ten nie powinien jeść”⁵³ – głosił przyszły wódz rewolucji w napisanej w lecie 1917 r. rozprawce *Państwo i rewolucja*. Powszechny obowiązek pracy wprowadziła więc *Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego* (25 stycznia 1918 r.)⁵⁴, która następnie weszła w skład (art. 18) pierwszej konstytucji RSFRR (10 lipca 1918 r.)⁵⁵, co później było kontynuowane w konstytucji stalinowskiej (1936 r.)⁵⁶, mającej však długi żywot (do 1977 r.)⁵⁷. Praca w komunizmie nie miała być motywowana bodźcami materialnymi, lecz samym entuzjazmem. Praca komunistyczna – wywodził Lenin – „jest to bezpłatna praca na rzecz społeczeństwa, praca wykonywana nie ze względu na określoną powinność, nie w celu otrzymania prawa do określonych produktów [...], wynikająca z nawyku do pracy dla dobra ogółu i oparta na świadomym stosunku (który stał się nawykiem) do niezbędności pracy dla dobra ogółu [...]”⁵⁸. W wywodach Trockiego (*Terroryzm i komunizm*, 1921)⁵⁹ przymus w państwie proletariatu musi występować na wszelkich poziomach i w rozmaitych formach; w nowym społeczeństwie przymus będzie odgrywał rolę kluczową. Zasada pracy przymusowej pojawia się jako fundamentalna, ponieważ po zlikwidowaniu kapitalistycznego wolnego najmu oraz wolnego rynku do pracy może skłaniać tylko albo

⁵² K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*, Warszawa 1983, s. 87.

⁵³ W. Lenin, *Państwo i rewolucja*, w: idem, *Dzieła wszystkie*, t. 33, Warszawa 1987, s. 89.

⁵⁴ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957, s. 44–46; *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 57–59.

⁵⁵ Zob. m.in. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991*, s. 56, 61.

⁵⁶ „Praca w ZSRR jest obowiązkiem i sprawą honoru każdego obywatela zdolnego do pracy, w myśl zasady: »Kto nie pracuje, ten nie je«. W ZSRR realizuje się zasadę socjalizmu: »Od każdego według jego zdolności, każdemu według jego pracy« (art. 12).

⁵⁷ Bliżej o tych sprawach zob. A. Lityński, *GUŁag w systemie pracy ZSRR*, w: *Praca, jej rola i funkcje społeczne na przestrzeni wieków w kontekście Europy Środkowej*, red. A. Barciak, seria naukowa: „Kultura Europy Środkowej”, t. 21, Katowice–Zabrze 2018, s. 328–348.

⁵⁸ Cyt. za: A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, s. 357; zob. też idem, *Zarys myśli rosyjskiej*, s. 687.

⁵⁹ Analizy dokonał L. Kołakowski, op.cit., s. 773.

entuzjazm, albo przymus. Zarówno Trocki, jak i Lenin zdawali sobie sprawę, że w szerszym wymiarze na motywacje emocjonalne, jako czynnik rodzący chęć do pracy, liczyć nie można. Pozostawał przymus: „[...] sama zasada pracy przymusowej jest dla komunisty niepodważalna [...]. Jedynym rozwiązaniem trudności ekonomicznych, poprawnym zarówno z punktu widzenia praktyki, jak i zasady, jest traktować ludność całego kraju jako rezerwuár koniecznej siły roboczej [...]” – wywodził Trocki⁶⁰. Dla realizacji zadań planowych niezbędną więc była militaryzacja pracy: tak jak żołnierz musi się w każdym szczególe i momencie podporządkować dowódcy, tak pracownik ma być podporządkowany i nadzorowany przez awangardę klasy robotniczej. „Nie mamy żadnej innej drogi do socjalizmu prócz autorytatywnej regulacji sił gospodarczych i zasobów kraju oraz scentralizowanego rozdziału siły roboczej stosownie do ogólnego planu państwowego. Państwo pracy uważa, iż jest upoważnione, by posyłać każdego robotnika tam, gdzie jego praca jest potrzebna”⁶¹. Przymus w państwie totalitarnym miał być więc totalny: pełna rekwizycja nadwyżek żywnościowych rolników oraz militaryzacja pracy robotników⁶². Miało to jednak być państwo komunistyczne, bezklasowe, a więc mimo totalnego przymusu nie było w nim miejsca na wyzysk klasowy, wszak proletariát sam siebie wyzyskiwać nie mógł. Wolność wyboru pracy była nie do pogodzenia z gospodarką planową, a gospodarka planowa wymagała precyzyjnego działania, bezwzględnego wykonywania poleceń, szybkich decyzji – jak w wojsku⁶³.

„Wiosną 1918 roku rozpoczęło się przejście do nowego etapu budownictwa socjalistycznego [...]. Lenin wskazywał na konieczność [...] zastosowania obok wychowawczej metody przekonywania również metody przymusu [...]”⁶⁴. Obowiązek pracy dla wszystkich obywateli w wieku od 16 do 50 lat wprowadzono mocą uchwały

⁶⁰ Cyt. za: ibidem, s. 775.

⁶¹ Cyt. za: ibidem.

⁶² Ibidem, s. 813.

⁶³ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, s. 362.

⁶⁴ *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*, s. 249–250.

V zjazdu rad w lipcu 1918 r.⁶⁵, który to zjazd przyjął pierwszą konstytucję. Wkrótce (29 października 1918 r.) wydany został dekret o rozmieszczeniu siły roboczej⁶⁶; samowolna zmiana miejsca pracy została zakazana⁶⁷ i była przestępstwem. Kodeks pracy (10 grudnia 1918 r.) także przewidywał przymus pracy, a dla „burżuazji wprowadzono książki pracy”⁶⁸. Na mocy uchwały KC RKP(b) (22 stycznia 1920 r.) zarządzono militaryzację proletariatu przemysłowego⁶⁹. Wprowadzono zasady wojskowej dyscypliny – militaryzacji pracy⁷⁰, co funkcjonowało do końca 1921 r.⁷¹ Na ważną rolę przymusu w gospodarce i w konsekwencji w sowieckim ustawodawstwie karnym zwrócił uwagę w swych analizach Rafał Lemkin⁷².

Masowy przymus wymagał masowego terroru. Oba zjawiska stały się codzienną rzeczywistością komunistycznego totalitaryzmu. Wpisuje się w to gigantyczny rozdział o pracy łagierników. Permanentny terror to kluczowy element systemu totalitarnego⁷³.

Rację miał Juliusz Makarewicz, gdy pisał, że w kodeksie karnym „odbija się całe życie danego społeczeństwa”⁷⁴.

⁶⁵ O. Subbotin, *Das sowjetische Arbeitsrecht zwischen den Weltkriegen 1917–1941*, w: *Modernisierung durch Transfer zwischen den Weltkriegen*, red. T. Giaro, Frankfurt am Main 2007, s. 108.

⁶⁶ *История отечественного государства и права*, ч. 1..., s. 139.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ *Radzieckie prawo pracy*, red. N.G. Aleksandrow, przeł. J. Licki i J. Dąbrowski, Warszawa 1951, s. 91; *История отечественного государства и права*, ч. 1..., s. 139.

⁶⁹ O. Subbotin, op.cit., s. 109; zob. też *История отечественного государства и права*, ч. 1, s. 139; *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*, s. 271.

⁷⁰ Przykładowo Lenin w piśmie do członków Rady Obrony Robotniczo-Chłopskiej 1 lutego 1920 r. nakazywał: „Sytuacja w transporcie kolejowym jest wręcz katastrofalna. Dowóz zboża został przerwany. Aby się uratować, potrzebne są środki naprawdę nadzwyczajne. [...] Zmniejszyć obecny przydział chleba dla nie pracujących w transporcie; zwiększyć dla pracujących. Niech nawet zginą jeszcze tysiące, ale kraj będzie uratowany. [...] po obydwóch stronach linii kolejowych wprowadzić stan wojenny w celu mobilizacji do pracy nad oczyszczaniem torów [...]”. W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 40, Warszawa 1988, s. 79.

⁷¹ И.А. Исаев, *История государства и права*, s. 575, 581, 688; zob. też *Энциклопедия государства и права*, t. 3, (ред.) П. Стучка, Москва 1930, s. 931; *История отечественного государства и права*, ч. 1, s. 222.

⁷² R. Lemkin, op.cit., s. 2.

⁷³ C.J. Friedrich, Z.K. Brzeziński, op.cit., s. 221, passim.

⁷⁴ J. Makarewicz, op.cit., s. 7.

STRESZCZENIE

Sowieckie prawo karne w latach 1917–1922

Lenin uważał, że po rewolucji proletariackiej państwo i prawo znikną. W okresie przejściowym będzie istniała dyktatura proletariatu. Dwoma dekretami (nr 1 i nr 3 „o sądzie”) z 1917 i 1918 r. władze bolszewickie proklamowały, że całe dotychczasowe prawo przestaje istnieć. Przystąpiły do tworzenia nowego prawa. Nowe prawo w państwie bolszewików miało być zupełnie inne niż w państwach burżuazyjnych. Dotyczyło to zarówno prawa konstytucyjnego, jak i prawa cywilnego, karnego i wszelkich innych gałęzi prawa.

Autor zajął się prawem karnym, gdyż w okresie wojny domowej po rewolucji (1917–1921/22) odegrało ono szczególną rolę. Bolszewicy od początku wprowadzili rządy terroru. Oficjalnie terror został zapoczątkowany dekretem z dnia 5 września 1918 r. „o czerwonym terrorze”. Instytucją realizującą terror była ustanowiona już w grudniu 1917 r. bezpieka, na czele której Lenin postawił bolszewika polskiego pochodzenia Feliksa Dzierżyńskiego.

Słowa kluczowe: prawo bolszewików; prawo karne; terror; Dzierżyński

SUMMARY

Soviet Criminal Law in 1917–1922

Lenin believed that after the proletarian revolution, the state and the law would disappear. In the interim, there would be a dictatorship of the proletariat. With two decrees (No. 1 and No. 3 'On the Court') of 1917 and 1918, the Bolshevik authorities proclaimed that all previous law had ceased to exist. They proceeded to create a new law. The new law in the Bolshevik state was to be completely different from that in the bourgeois states. This applied to constitutional law as well as civil law, criminal law and all other branches of law.

The author deals with criminal law, as this played a special role during the post-revolutionary civil war period (1917–1921/22). The Bolsheviks introduced a reign of terror from the beginning. Officially, terror was initiated by the decree of 5 September 1918 'On Red Terror'. The institution implementing the terror was the Security Service, already established in December 1917, at the head of which Lenin placed a Bolshevik of Polish origin, Felix Dzerzhinsky.

Keywords: Bolshevik law; criminal law; terror; Dzerzhinsky

BIBLIOGRAFIA

- Albright M. (współpraca B. Woodward), *Faszyzm: ostrzeżenie*, przeł. K. Mironowicz, Warszawa 2018.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, t. 2, przeł. D. Grinberg i M. Szawiel, Warszawa 2008.
- Baszkiewicz J., *Władza*, Wrocław 1999.
- Besançon A., *Święta Ruś*, przeł. Ł. Maślanka, Warszawa 2012.
- Bierdiajew M., *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2005.
- Bolecki W., „*Mój Bildungsroman*” (*Rozmowa o „Innym świecie”*), w: G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000.
- Conquest R., *Uwagi o spustoszonej stuleciu*, przeł. T. Biedroń, Poznań 2002.
- Dzierżyński F., *Pisma wybrane*, Warszawa 1951.
- Filar M., *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992.
- Friedrich C.J., Brzeziński Z.K., *Dyktatura totalitarna i autokracja*, wyd. 2 popr. przez C.J. Friedricha, przeł. H. Jankowska, Warszawa 2021.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 1, przeł. A. Mietkowski, Wrocław 1989.
- Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 1948.
- Kodeks karny republik sowieckich*, przeł. R. Lemkin i in., Warszawa 1926.
- Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988.
- Laskowska K., *Przestępczość w Rosji z perspektywy kryminologii i prawa karnego*, Białystok 2016.
- Lemkin R., *Ustawodawstwo karne Rosji Sowieckiej. Kodeks karny. Procedura karna*, w: [odbitka z:] *Encyklopedia podręczna prawa karnego*, t. 25, Warszawa 1938.
- Lenin W., *Co robić? Palące zagadnienia naszego ruchu*, w: W. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 1 [bez tłumacza], Warszawa 1949.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 35, 40, Warszawa 1988.
- Lenin W., *O zadaniach proletariatu w obecnej rewolucji* [Tezy kwietniowe; 7 kwietnia 1917], w: W. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1978.
- Lenin W., *Państwo i rewolucja*, w: W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 33, Warszawa 1987.
- Lenin W., *Rewolucja u bram. Pisma wybrane z roku 1917*, wybrał, wprowadzeniem oraz posłowiem opatrzył S. Žižek, przedmowa S. Sierakowski, przeł. J. Kutyla, Kraków 2006.

- Lewickij B., *Terror i rewolucja*, przeł. A. Palicki, Wrocław 1990.
- Lityński A., *GUŁag w systemie pracy ZSRR*, w: *Praca, jej rola i funkcje społeczne na przestrzeni wieków w kontekście Europy Środkowej*, red. A. Barciak, seria naukowa: „Kultura Europy Środkowej”, t. 21, Katowice–Zabrze 2018.
- Lityński A., *Leninizm – tworzywo komunistycznego totalitaryzmu*, „Miscellanea Historico-Iuridica” [przyjęte do druku w 2024 r.; redaktor zdecydował, że tekst będzie tłumaczony na język angielski, a więc ukaże się pod innym – angielskim – tytułem].
- Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1972–1922*, Sosnowiec 2018.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, wyd. 3, Warszawa 2017.
- Makarewicz J., *Wstęp*, w: *Kodeks karny republik sowieckich*, przeł. R. Lemkin, Warszawa 1926.
- Marks K., Engels F., *Manifest komunistyczny*, Warszawa 1983.
- Mienszagin W., Wyszynska Z., *Radzieckie prawo karne*, przeł. zespół oficerów WP, Warszawa 1953.
- Radzieckie prawo pracy*, red. N.G. Aleksandrow, przeł. J. Licki i J. Dąbrowski, Warszawa 1951.
- Subbotin O., *Das sowjetische Arbeitsrecht zwischen den Weltkriegen 1917–1941*, w: *Modernisierung durch Transfer zwischen den Weltkriegen*, red. T. Giaro, Frankfurt am Main 2007.
- Trocki L., *Moje życie. Próba autobiografii*, przeł. J. Barski i S. Łukomski, Warszawa 1930.
- Walicki A., *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Werth N., *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, przeł. A. Nieuważny, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999.
- Wieczorkiewicz P., *Sowiety. Historia ZSRR*, Łomianki 2017.
- Wołkogonow D., *Lenin*, przeł. M. Antosiewicz, Warszawa 1997.

Декрет Совета Народных Комиссаров, № 503, *Об организации управления казачьими областями*, в: Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. » № 39. от 8 июня (26 мая) 1918 г.

История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов, ред. С.А. Голунский, Москва 1955.

Исаев И.А., *История государства и права России*, Москва 2016.

История отечественного государства и права, часть 2, четвертое издание, переработанное и дополненное, авторский коллектив под редакцией О.И. Чистякова, Москва 2006.

История советской конституции (в документах) 1917–1956, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957.

История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957.

Народный Комиссариат Юстиции РСФСР. Постановление от 12 декабря 1919 года: *Руководящие начала по уголовному праву РСФСР*. СУ РСФСР 1919, № 66, ст. 590.

Об отмене обязательной воинской повинности и об установлении полной свободы передвижения казаков, в: Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Статья № 68.

Постановление ВЦИК и Совета Народных Комиссаров «Об отмене применения высшей меры наказания (расстрелы)». 17 января 1920 г. // «Собрание узаконений 1920 г.» № 4–5, ст. 22. <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/157740-postanovlenie-vtsik-i-soveta-narodnyh-komissarov-locale-nil-ob-otmene-primeneniya-vysshey-mery-nakazaniya-rasstrely-locale-nil-17-yanvary-1920-g> (dostęp: 16.06.2024 г.).

Постановление ВЦИК и Совета Народных Комиссаров «Об отмене применения высшей меры наказания (расстрелы)». 17 января 1920 г. // «Собрание узаконений 1920 г.» № 4–5, ст. 22. <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/157740-postanovlenie-vtsik-i-soveta-narodnyh-komissarov-locale-nil-ob-otmene-primeneniya-vysshey-mery-nakazaniya-rasstrely-locale-nil-17-yanvary-1920-g> (dostęp: 16.06.2024 г.).

Руководящие начала по уголовному праву РСФСР, s. 1–5, в: Народный Комиссариат Юстиции РСФСР. Постановление от 12 декабря 1919 года: *Руководящие начала по уголовному праву РСФСР*. СУ РСФСР 1919, № 66, ст. 590. <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=4859#v2fzpFUOekO2mV7F5> (dostęp: 16.06.2024 г.).

Смирнов В.Т., Шаргородский М.Д., w: *Сорок лет советского права 1917–1957*, t. 1, *Период строительства социализма*, (ред.) О.С. Иоффе, Ленинград 1957.

Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты), (ред.) Д.С. КАРЕВ. Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957.

Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. ВСЕРОССИЙСКИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ: ПОСТАНОВЛЕНИЕ от 1 июня 1922 года О ВВЕДЕНИИ В ДЕЙСТВИЕ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РСФСР. https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22 (dostęp: 5.06.2024 г.).

Энциклопедия государства и права, t. 3, (ред.) П. Стучка, Москва 1930.